

متون حدیثی اخلاقی امامیه در سده هشتم و نهم هجری

علی نقی خدایاری

درآمد

یکی در یک رده بندی مرسوم، معارف دینی را به سه دسته آموزه های اعتقادی، احکام فقهی و مسائل اخلاقی تقسیم می کنند. از سوی دیگر می توان گفت که آیات و روایات به مثابه مواد و مصالحی هستند که نظام های اعتقادی، حقوقی، اقتصادی و اخلاقی اسلام با بهره گیری از مواد یادشده استخراج می شود. به نظر می رسد دانشوران مسلمان در بخش عقائد و فقه بیشتر از بخش اخلاق کار کرده اند. دلیل این مدعا آنکه ما در دو حوزه عقائد و فقه، شاهد شکل گیری نظام های منسجم هستیم. مثلا آیات و روایات فقهی در کتابی مانند شرایع الاسلام ساختاری نظام مند یافته و نظام فقه امامیه را عرضه کرده است. در حوزه کلام و عقائد امامیه نیز می توان چنین متونی را شناسایی کرد. در حالی که در حوزه احادیث اخلاقی، کاری در خور انجام نگرفته است. نه مبانی و مبادی اخلاق دینی تنقیح شده و نه اساساً نظام اخلاقی مبتنی بر آموزه های دینی پدید آمده است. فقدان نظام در اخلاق دینی آفت ها و آسیب هایی را موجب گشته است. نمونه را جایگاه هر یک از آموزه های اخلاقی و نسبت آنها

با یکدیگر دانسته نیست. و مهمتر آنکه احادیث اخلاقی امکان نقد و پالایش نیافته و سره و ناسره آن بازشناسی نشده است. به تعبیر دیگر احادیث فقهی با عرضه بر نظام فقهی ارزیابی می شود. اما درباره احادیث اخلاقی چنین امکانی وجود ندارد.

دو. متون حدیثی اخلاقی متنوع بوده و با نگرش ها و رویکردهای گوناگون نگاشته شده است. توجه به رویکرد خاص هر نویسنده به احادیث اخلاقی در اعتبار سنجی کتاب وی ضروری است. موضوع نوشتار حاضر معرفی متون حدیثی اخلاقی امامیه در سده های هشتم و نهم هجری است. گفتنی است که آثار حدیثی این دوره به سبک های مختلف نگاشته شده و از اهمیت یکسان برخوردار نیستند. رویکرد غالب در این متون مانند ارشاد القلوب دیلمی و مصابیح القلوب شیعی سبزواری، سبک واعظانه است. از ویژگی های این سبک آن است که نویسنده مصادر و اسانید احادیث را معرفی نمی کند و وجه همت او ارشاد و موعظه خوانندگان و ترغیب ایشان به فضائل انسانی و اخلاق والا و اعمال نیک و انذار و ترهیب نسبت به رفتارهای ناشایست است. در این متون نویسنده در کنار نقل حدیث به یادکرد داستان های آموزنده و حکایات لطیف و اشعار نغز اهتمام می ورزد تا خواننده را با شور و اشتیاق فراوان با خود همراه سازد.

نکته دیگر آنکه شمار کتاب های حدیثی اخلاقی در این دوره در مقایسه با متون کلامی و فقهی اندک است. برای مثال علامه حلی در حالی که ده ها کتاب معتبر کلامی و فقهی نگاشته، تنها در بخشی از الرسالة السعدیة به احادیث اخلاقی می پردازد.

۱. ارشاد القلوب الی الصواب المتجی من عمل به من آیم العقاب^۱ این کتاب اخلاقی، نوشته حسن بن ابوالحسن دیلمی،

۱. ر. ک: ریاض العلماء، ج ۱ ص ۳۳۸، امل الامل (تذکره المتبحرین)، ج ۲ ص ۷۷ ش ۲۱۱، روشات الجنات، ج ۲ ص ۲۹۱ ش ۲۰۱، الکنی والالقباب، ج ۲ ص ۲۳۷، کشف الحجب والاسرار، ص ۳۹، ش ۱۷۱، الذریعة، ج ۱ ص ۵۱۷، ش ۲۵۲۷، ابصاح المکتون، ج ۱، ص ۶۲.

کتاب خود را در پنجاه و پنج باب سامان داده است. ۱۴ در

۲. ابومحمد حسن بن علی بن ابی الحسن دیلمی، عالم و محدث قرن هشتم هجری است. نام دیلمی در مصادر حسن و نام پدرش در برخی منابع ابی الحسن (روض الملماء، ج ۱ ص ۳۳۸) و در برخی دیگر محمد (بحار الأنوار، ج ۱ ص ۱۶، أمل الامل (تذکره المتبحرین) ج ۲ ص ۷۷ ش ۲۱۱) آمده است. او خود در مواضعی از کتاب اعلام الدین به اسم خود تصریح کرده است. از جمله در مقدمه می گوید: «يقول العبد الفقير إلى رحمة ربه وغدوه الحسن بن علي بن أبي الحسن الديلمي...» برای بررسی اقوال در این زمینه ر. ک: مرآة الکتب، ص ۴۸۹، اعلام الدین (چاپ مؤسسه آل البيت)، مقدمه تحقیق، و ارشاد القلوب (تحقیق میلانی)، مقدمه تحقیق.

اطلاعات ما درباره این محدث و الامقام اندک است. دانسته نیست که او نزد چه کسانی تحصیل کرده است؛ همچنان که درباره طبقه و عصر او نیز اختلاف است. دیدگاه راجح آن است که او معاصر فخر المحققین پسر علامه حلی (د ۷۷۱) است. چرا که در ارشاد القلوب از مجموعه شیخ ورام (د ۶۰۵) و الفین علامه حلی (د ۷۲۶) مطلب نقل کرده است. رجال پژوهان و کتاب شناسان او راستوده اند، صاحب روض او را شیخ عارف، عالم و محدث بزرگوار دانسته (روض العلماء، ج ۱ ص ۳۳۸) و خوانساری از او به عالم، عارف وجیه، واعظ معروف و موصوف به هر زیبایی و از محدثان بزرگ امامیه شمرده است. (روضات الجنات، ج ۲ ص ۲۹۱). حاجی خلیفه (هدية العارفين، ج ۵ ص ۲۸۷) و اسماعیل پاشا (المصباح المکتون، ج ۳ ص ۶۲)، از او به عنوان واعظ شیعی یاد کرده و آثار او را بر شمرده اند. به نظر می رسد اطلاق تعبیر واعظ با ملاحظه مضمون کتاب های وی بوده است.

از دیلمی افزون بر دو اثر چاپ شده، یک اثر خطی و یکی اثر نایاب می شناسیم.

۱. هرة الأخبار و در الآثار فی مناقب الأقطاب؛ ۲. الأریمون حنیفاً؛ (ر. ک: روض الملماء، ج ۱ ص ۳۳۸، روضات الجنات، ج ۲ ص ۲۹۱، اهلان الشیعة، ج ۵ ص ۲۵۰، الحقائق الرامنة، ص ۳۸، الکتبی والألقاب، ج ۲ ص ۲۱۲؛ هدیه العارفين، ج ۵ ص ۲۸۷.
۲. بحار الأنوار، ج ۱ ص ۳۳.
۳. ر. ک: وسائل الشیعة؛ ج ۳۰ ص ۱۵۳ و ۱۵۷.
۴. للریمة، ج ۱ ص ۵۱۷ ش ۲۵۲۷.
۵. روضات الجنات، ج ۲ ص ۲۹۱، ش ۲۰۱.
۶. أمل الامل، ج ۲، ص ۷۷ ش ۲۱۱.
۷. ر. ک: روض العلماء، ج ۱ ص ۳۴۰.
۸. ر. ک: روضات الجنات، ج ۲ ص ۲۹۱ ش ۲۰۱؛ اهلان الشیعة، ج ۵ ص ۲۵۰.
۹. ارشاد القلوب، منشورات الرضی، ص ۲۹۸، مؤسسه الاعلمی (بیروت)، ص ۲۶۵.
۱۰. همان، ترجمه سید هدایت الله مسترحمی، با مقدمه آیه الله نجفی، ص ۵.
۱۱. أمل الامل، ج ۵ ص ۷۷ ش ۲۱۱.
۱۲. ر. ک: للریمة، ج ۱ ص ۵۱۷ ش ۲۵۲۷. و ر. ک: روضات الجنات، همان جا.
۱۳. ارشاد القلوب، تحقیق سید هاشم میلانی، انتشارات اسوه، ص ۴۳، مؤسسه الاعلمی، ص ۱۲، مطبعة علمیه نجف، ص ۱۰.

محدث بزرگوار امامیه در قرن هشتم هجری است. ۲.

کتاب، معروف به ارشاد دیلمی و از مصادر بحار الأنوار است. علامه مجلسی، با عبارت «کتاب لطیف مشتمل علی اخبار متینة غریبة» از آن یاد کرده است. ۳ شیخ حر عاملی نیز در یاد کرد منابع و سائل، ارشاد را از جمله کتاب هایی می شمارد که نویسندگان آنها، به صحت آنها گواهی داده اند و قرائن بر ثبوت آنها بوده و به طور متواتر نقل شده یا صحت انتساب آنها به نویسندگان بدون شک و تردید است. ۴ شیخ آقا بزرگ و نویسنده روضات الجنات^۶ نیز از آن یاد کرده اند. ارشاد القلوب شامل دو جلد است: جلد اول در مواعظ و نصایح و جلد دوم در فضائل و مناقب امیر مؤمنان (ع). شیخ حر عاملی بر دو جلد بودن آن تصریح کرده است. ۷ برخی از کتاب شناسان با توجه به قرائنی مانند اختلاف مضمون^۸ و این که نویسنده در ابتدای کتاب گفته که کتابش دارای پنجاه و پنج باب در حکم و مواعظ است، و شمار این ابواب در جلد اول تمام می شود و نیز به دلیل آن که در جلد دوم، شعری از حافظ رجب برسی از عالمان سده نهم در مدح حضرت امیر (ع) آمده، در انتساب جلد دوم به او تردید کرده اند. ۹ افزون بر اینها در جلد دوم مطلبی آمده که نشان می دهد، نویسنده جزء دوم، معاصر علامه مجلسی یا متأخر از او بوده است. پس از نقل حدیثی از شیخ مفید آمده است:

«و ذکره المجلسی فی المجلد التاسع من کتاب بحار الأنوار والسید البحرانی فی کتاب مدینة المعاجز بتغییر ما فحن أراد فلیراجعهما»^{۱۰}. آیه الله نجفی مرعشی نیز بر آن هستند که جزء دوم از دیلمی نیست. ایشان در مقدمه ای که بر ترجمه جلد اول ارشاد نگاشته اند، آورده اند:

«... انصافاً کتابی است بسیار عزیز و عالیقدر و مشهور این است که دو جزء است. جزء اول در مواعظ و جزء دوم در مناقب. ولی نزد ما تقریباً ثابت است که جزء دوم از وی نیست. و هر کسی ملاحظه و تدبر کند، این معنی برایش واضح و هویدا خواهد شد»^{۱۱}.

از قرائن بر صحت انتساب جزء دوم به دیلمی می توان به موارد زیر اشاره کرد:

قرینه اول تصریح شیخ حر عاملی بر دو مجلد بودن کتاب است. ۱۲ شیخ آقا بزرگ نیز ضمن تصریح بر دو مجلد بودن کتاب به نسخ خطی آن اشاره می کند و از جمله از نسخه ای در المكتبة الحسينية نجف یاد می کند که دو جزء آن با دست خط یکسان نگاشته شده و به سال ۱۰۲۴ در تملک شیخ محمد صالح بن علی قهبایی بوده است. ۱۳

قرینه دیگر آن که دیلمی در مقدمه کتاب تصریح کرده که

نسخه های مورد مراجعه (اعلمی، منشورات شریف الرضی، بوذرجمهری (ترجمه) و مطبعة علمیه نجف) جلد اول شامل پنججاه و چهار باب بوده و جزء دوم به منزله باب پنججاه و پنجم کتاب می باشد. چنان که در پایان جزء اول نیز آمده:

«تم الجزء الأول من كتاب ارشاد القلوب سنة ۱۳۹۸ هجرية و يليه الجزء الثاني الباب الخامس والخمسون والأخير وفيه فضائل الإمام علي (ع) ومناقبه وغزواته»^{۱۵}.

درباره مضمون جزء دوم نیز می توان گفت که ذکر فضائل و مناقب امیر مؤمنان (ع) - خصوصاً به شکلی که دیلمی آورده - می تواند نوعی پند و تذکر و یادآوری باشد. چرا که قصد او از این مباحث استدلال و احتجاج برای اثبات امامت و ولایت آن حضرت صدر مقابل مخالفان - نیست؛ بلکه یادآوری فضائل و مناقب آن حضرت - برای شیعیان - است. این امر از عدم ذکر مصادر و اسانید و نیز استفاده نکردن از منابع روایی اهل سنت پیداست. افزون بر آن که هدف کلی نویسنده، ارشاد دل ها به صواب است و چه امر صوابی بالاتر از فضائل حضرت امیر مؤمنان (ع)^{۱۶}.

درباره ارجاع به بحار الأنوار و مدینه المعاجز که در متن جزء دوم آمده گفته شده که این امر ناشی از اشتباه ناشر بوده که از هاشم نسخه خطی وارد متن شده است.^{۱۷} در مواضع دیگر کتاب چنین ارجاع هایی دیده نمی شود و از تعبیر «بتغییر ما قمن اراده فلیراجعها» پیداست که مطلب از حاشیه نویسنده است. کتاب ارشاد القلوب بنا به نقل الذریعة، از سوی شرف الدین یحیی بحرانی شاگرد محقق کرکی، تلخیص شده است.^{۱۸} نیز ابوالحسن شعرانی بر آن حاشیه زده است.^{۱۹}

برخی از نسخ خطی کتاب عبارتند از نسخه موجود در مکتبه حسینیه نجف که هر دو جزء با خط یکسان کتابت شده و به سال ۱۰۲۴ در تملک شیخ محمد صالح بن علی قهپایی بوده است. نسخه دیگر متعلق به کتابخانه علامه حسن صدر الدین است که دست خط تملک شیخ حر عاملی بر آن است که به سال ۱۰۸۳ به پسرش محمد رضا بخشیده است.^{۲۰}

نشر تحقیقی این کتاب از سوی انتشارات اسوه، به سال ۱۳۷۵ ش با تحقیق و تصحیح آقای سید هاشم میلانی انجام پذیرفته است. گفتنی است که - همچنان که محقق کتاب تذکر داده اند - در نسخه چاپ منشورات رضی، و نسخه چاپ مؤسسه اعلمی - احتمالاً بنا به ملاحظات سیاسی - باب آخر جزء دوم در صفات دشمنان امام علی (ع) حذف شده است. نکته دیگر آن که در چاپ آقای میلانی - برخلاف سایر نسخ چاپی - جزء اول شامل پنججاه و پنج باب است. بدین ترتیب که باب پنجم نسخه های دیگر با عنوان «فی التخويف والترهيب» در نسخه

تحقیق ایشان - بر اساس نسخه خطی کتابخانه امام رضا (ع) در مشهد مقدس - زیر دو باب «فی التخويف والترهيب من كتاب الله جل جلاله» «وباب فی التخويف من الاثار» آمده است. بدین سان پنججاه و پنج بابی که نویسنده در مقدمه ذکر کرده، در جزء اول تمام گشته است.^{۲۱}

دو ترجمه فارسی از ارشاد القلوب ملاحظه شد: نخست ترجمه سید هدایت الله مسترحمی که با مقدمه آیه الله نجفی مرعشی از سوی انتشارات بوذرجمهری (مصطفوی) منتشر شده و شامل ترجمه جزء اول کتاب است. ترجمه دوم از آقای سید عباس طباطبایی است که نوزده باب نخست جزء اول را تقطیع کرده و ذیل هر قطعه ترجمه آن را آورده است.

این ترجمه از سوی دفتر انتشارات اسلامی منتشر شده است. موضوع کتاب ارشاد القلوب، مواعظ و نصایح اخلاقی است. به لحاظ شیوه نگارش، گفتنی است که نویسنده، اسانید و منابع خود را ذکر نمی کند. او خود در مقدمه، ابتدا آیاتی پیرامون خوف و رجاء، تقوا و خشیت، انذار و تبشیر و سپس چند حدیث از حضرت رسول (ص) در باب مواعظ و نصیحت می آورد. آنگاه می نویسد: «وفي أحاديثه (ص) من المواعظ والزواجر ما هو أبلغ من كل كلام مخلوق وأنا أذكر ان شاء الله من ذلك ما تسرّ ايراده بحذف الأسانيد لشهرتها في كتب اسانيدها، واتبع ذلك بكلام أهل بيته (ع)، ومن تابعهم من الصالحين»^{۲۲}.

عناوین برخی از ابواب کتاب از این قرار است: ثواب مواعظه و مصلحت در آن، زهد در دنیا، ذم دنیا، تخويف و ترهيب، در قرائت قرآن مجید، گریه از ترس خدا، جهاد در راه خدا، نکوهش حسد، ولایت برای خدای تعالی، دعا، برکت و فضل آن، توحید خداوند متعال. برخی از عناوین جلد دوم که در فضائل و مناقب حضرت امیر (ع) است، عبارتند از: فضائل آن حضرت، جهاد او، حدیث بساط و اصحاب کهف، خبر لوحی که نزد جابر بود، گفتگوی آن حضرت با رأس اليهود، سخن آن حضرت در

۱۵. همان، مؤسسه اعلمی، ص ۱۸۳، منشورات رضی، ص ۲۰۶.
 ۱۶. ر. ک: اعلام الدین، تحقیق مؤسسه آل البيت، مقدمه، ارشاد القلوب، تحقیق سید هاشم میدانی، ص ۱۶.
 ۱۷. ر. ک: همان.
 ۱۸. الذریعة، ج ۱، ص ۵۱۷، ش ۲۵۲۷ و ج ۴ ص ۴۱۹ ش ۱۸۴۹.
 ۱۹. موسوعة مؤلفي الإمامية، ج ۲ ص ۱۱۳.
 ۲۰. الذریعة، ج ۱ ص ۵۱۷ ش ۲۵۲۷. برای نسخه های دیگر به مقدمه محقق کتاب ارشاد رجوع شود.
 ۲۱. البته در بقیه ابواب روشن نویسنده به این صورت است که در هر باب، نخست آیات و سپس احادیث را می آورد.
 ۲۲. ارشاد القلوب، تحقیق سید هاشم میلانی، ص ۴۲.

سلونی قبل آن تفقدونی، احادیثی در فضائل اهل بیت (ع).
روش نویسنده در کتاب به این صورت است که در هر بابی
نخست آیات و سپس احادیث پیرامون آن را مطرح می کند. گاه در
خلال آیات و روایات، بیانی درباره مفهوم اخلاقی مورد بحث و
اسباب و آثار آن مطرح می کند،^{۲۳} و در همه حال، سمت و سوی
کلی کتاب ترغیب و تشویق خواننده به امور مورد بحث است.

عقوبت شاهد زور (ص ۴۰۲).
برخی از ویژگی های کتاب اعلام الدین از این قرار است:^{۳۰}
۱. نویسنده کتاب البرهان علی ثبوت الایمان را که کتابی
کلامی از شیخ تقی الدین ابی صلاح حلبی شاگرد سید مرتضی
است در کتاب خود درج کرده است.^{۳۱} و نیز اربعین ودعانی را
که شامل چهل حدیث از پیامبر اکرم (ص) به روایت ابن ودعان
موصلی است، در آن آورده است.^{۳۲}

۲. نویسنده برخی از خطبه های حضرت امیر(ع) را در هم
مندمج کرده که گویی خطبه واحدی است.^{۳۳} نیز در نقل برخی
متون روایی از کتاب های ثواب الأعمال و المؤمن، دو یا چند
حدیث را تلفیق کرده که به صورت حدیث واحد از راوی واحد
در آمده و موجب اختلاط اسانید و روایات گشته است.^{۳۴} در
تحقیق کتاب، به موارد یاد شده - در مواضع خود - تذکر داده اند.
نویسنده در ص ۳۴۶ کتاب می گوید که چهل حدیث از کتاب
خصال با حذف اسانید ذکر می کند. محققین کتاب در پاورقی
توضیح داده اند که تمامی این احادیث از خصال نبوده و از دیگر
آثار شیخ صدوق نیز نقل شده و افزون بر چهل حدیث است.^{۳۵}

۳. متونی طولانی - در مواردی عیناً و در مواردی با اندکی
اختلاف - از تنبیه الخواطر شیخ ورام (۶۰۵) و نیز چند فصل
کامل از کتاب کنز الفوائد کراچی (۴۴۹) نقل کرده است.^{۳۷}
۴. برخی از احادیث طولانی مانند وصیت پیامبر به ابوذر
(ص ۲۰۳ - ۱۸۹)، مناجات خدای تعالی با حضرت موسی (ع)
(ص ۲۲۲ - ۲۱۸)، موعظه ای بلند از امام سجاده (ع) (ص ۲۲۶

۲. اعلام الدین فی صفات المؤمنین^{۲۴}

این کتاب نیز نگاشته دلمی است. اعلام الدین از مصادر
بحار الأنوار نیز می باشد. شیخ حر عاملی در تدوین موسوعه
وسائل الشیعه از آن بهره نبرده است. نویسنده مستدرکالوسائل به
دلیل نداشتن نسخه کتاب، با واسطه بحار از آن نقل حدیث کرده
است. نویسنده درباره انگیزه تألیف کتاب در مقدمه تأکید می کند
که به سبب گرفتار شدن در دار غربت و نبود مونس «وپناه بردن به
تنهایی، خوف آن داشتم که آداب دینی و علوم علوی که فرا
گرفته ام از یاد برود. از این روی این کتاب را پرداختم؛ لیکن
لی تذکره و عده ولمن یقف علیه بعدی تبصره و عبره^{۲۵} او دلیل
عدم ذکر اسانید را به این شکل توضیح می دهد:

«لم التزم ذکر سندها لشهرتها عند العلماء فی کتبها المصنفة
المروية عن مشایخنا رحمهم الله تعالى وأحلت فی ذلك علی کتبهم
وأسانیدهم إلا ما شد متي من ذلك فلم أذكر إلا فص القول»^{۲۶}
از نسخه های خطی کتاب اعلام الدین می توان به نسخه نفیس
کتابخانه سید محمد بن سید صادق اعرجی به خط شیخ حمزه بن
شیخ محمد حلبی اشاره کرد که کتابت آن به سال ۱۰۸۵ به پایان
رسیده است.^{۲۷}

نسخه دیگر، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی (به شماره
۳۸) است که احتمالاً در زمان حیات مؤلف نگارش شده
است.^{۲۸} چاپ تحقیقی کتاب براساس همین نسخه از سوی
مؤسسه آل البيت لإحياء التراث انجام یافته است.^{۲۹} موضوع
این کتاب نیز مانند ارشاد القلوب نصایح و مواعظ و وصایای
اعتقادی و اخلاقی است. عناوین برخی از فصول آن عبارتند از:
دلیل بر حدوث انسان و اثبات محدث او (ص ۳۵)، خطبه
حضرت امیر(ع) در توحید (ص ۵۹)، کلام امام رضا(ع) در
توحید (ص ۶۹) خطبه بدون الف امام علی(ع) در توحید (ص
۷۳)، صفت مؤمن (ص ۱۱۸)، صفت شیعه (ص ۱۳۳) و ص
(۱۳۷)، در ذکر غنی و فقر (ص ۱۵۹)، در ذم دنیا (ص ۱۷۳)،
حدیث سلسله الذهب (ص ۲۱۴)، حدیث اسماء حسنی (ص
۳۴۹)، فضائل قرائت سوره قرآن (ص ۳۸۸ - ۳۶۹)، ثواب برخی
اذکار شریفه (ص ۳۹۴)، ثواب عیادت مریض (ص ۳۳۹)،

۲۳. برای نمونه. ر. ک: همان ص ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۲۰، ۲۲۷، ۲۳۸.

۲۴. ریاض العلماء، ج ۱ ص ۳۴۰، کشف الحجب والاستار، ص ۵۳، ش
۲۵۰، الکتی والألقاب، ج ۲ ص ۲۳۸، اللریمة، ج ۲ ص ۲۳۸ ش ۹۴۹،

ایضاح المکتون، ج ۱ ص ۱۰۲.

۲۵. اعلام الدین، تحقیق مؤسسه آل البيت ص ۳۳.

۲۶. همان، ص ۳۴.

۲۷. اللریمة، ج ۲ ص ۹۷ ش ۴۵۷.

۲۸. ر. ک: اعلام الدین، مقدمه تحقیق ص ۲۹.

۳۰. در شناسایی برخی از ویژگی ها، از مقدمه تحقیق کتاب استفاده شده
است.

۳۱. ر. ک: همان ص ۴۴؛ اللریمة، ج ۲ ص ۹۷ ش ۴۵۷.

۳۲. ر. ک: همان، ص ۳۳۱.

۳۳. ر. ک: همان، ص ۶۳ و ۶۵.

۳۴. ر. ک: همان، ص ۳۵۶ و مابعد، ص ۴۳۲ و مابعد.

۳۵. ر. ک: همان، ص ۳۹۷.

۳۶. ر. ک: همان، ص ۲۴۴ - ۲۴۰ و ص ۲۵۳. در مقدمه تحقیق به جای
۲۴۴ اشتباهاً ۳۴۴ آمده که نادرست است.

۳۷. ر. ک: همان، ص ۱۸۶ - ۱۵۷.

۲۲۳) و موعظه خدائوند به حضرت عیسی (ع) (ص ۲۲۳ - ۲۲۷) در این کتاب آمده است.

۵. نویسنده گاه مطالب و مواعظی از غیر معصومان نقل کرده است. از جمله: خطبه ابوذر رضوان الله علیه (ص ۲۰۷)، موعظه ای از برخی از علما (ص ۲۳۷)، پند حسن بصری به عمر بن عبدالعزیز (ص ۲۳۸)، موعظه اویس قرنی خطاب به مردی (ص ۲۲۵) و پند مرد خراسانی به عمر بن عبدالعزیز (ص ۳۲۹).

۳. الرسالة السعدية ۲۸

این کتاب نگاشته علامه حلی (د ۷۲۶) است^{۳۹} که آن را برای خواجه سعد الدین ساوجی وزیر شاه خدابنده نوشته است.^{۴۰} کتاب در سه بخش عقاید، عبادات و مسائل اخلاقی تنظیم شده است. بخش عقائد که حجم بیشتر کتاب را به خود اختصاص داده، شامل بحث های کلامی و عقلی به سبک دیگر کتاب های کلامی نویسنده مانند نهج الحق است. در بخش عبادات نیز هدف علامه، اثبات مواضع فقهی امامیه بر پایه قواعد عقلی و برخی احادیث نبوی مورد اتفاق فریقین یا مورد قبول عامه است. این دو بخش زیر دوازده مسئله تنظیم شده است. در بخش آخر کتاب که به منزله خاتمه کتاب است، احادیث اخلاقی ذکر شده است. بخش اخلاقیات در دو فصل ترتیب یافته. فصل اول یادکرد افعال است که درباره آنها ترغیب یا ترهیب وارد شده است. مقصد اول از فصل اول که درباره افعال پسندیده است، شامل موضوعات زیاد ذکر خدا گفتن، به مساجد در آمدن، محافظت بر نمازهای واجب، اذان و اقامه، طول دادن سجده، نماز جماعت، نماز شب، تعقیبات، صدقه دادن، یاری مؤمن، بزرگداشت عالمان است. در مقصد دوم که در بردارنده احادیث درباره افعال ناپسند و مورد نهی می باشد، عناوین کبر، انجام دادن کار نیک برای غیر خدا، آزار مؤمن، قطع رحم، میگساری، و ظلم به چشم می خورد.

فصل دوم درباره امور مربوط به عدالت و نیکوکاری است که شامل احادیثی در باب عدالت ورزیدن و نیکی کردن، صدقه دادن، فضیلت زکات، پیشوای عادل، بر آوردن نیازهای نیازمندان، و دادرسی بیچارگان است. هر یک از موضوعات این دو فصل زیر عنوان «حقل» آمده است. علامه حلی در نقل احادیث اخلاقی اسانید و مأخذ خود را ذکر نمی کند. بر پایه تخریب های محقق کتاب، بیشتر احادیث از ثواب الاعمال و عقاب الاعمال شیخ صدوق برگرفته شده است. برخی احادیث نیز از منابع عامه مانند صحیح مسلم نقل شده است.

کتاب الرسالة السعدية یک بار در مجموعه کلمات المحققین

چاپ سنگی شده و دیگر بار با تحقیق عبدالحسین محمد علی

۳۸. ر. ک: آمل الأمل (تذكرة المتبحرين) ج ۲ ص ۸۴، معجم رجال الحديث، ج ۶ ص ۱۷۴، اللوحة، ج ۱۱ ص ۱۹۸ ش ۱۲۰۶، فهرس التراث، ج ۱ ص ۷۰۹، مكتبة العلامة الحلي، ص ۱۲۹.

۳۹. آية الله علامه جمال الدين حسن بن يوسف بن علي بن مطهر حلي (۶۴۸- ۷۲۶) از بزرگ ترین عالمان و پرآوازه ترین فقیهان و متکلمان و حدیث پژوهان تمام ادوار امامیه است. علامه حلی به راستی جامع معقول و منقول بوده و در حوزه های مختلف علوم اسلامی آثار ماندگاری برجای گذاشته است. رجال پژوهان - بالجمله - او را به کمال فرزادگی و وارستگی ستوده اند.

علامه از شخصیت های تأثیر گذار در حوزه های گوناگون معارف امامیه است. دانش های فقه، اصول و کلام در روزگار او به اوج کمال رسید. او نزد پدرش سدید الدین و دایی خود محقق حلی و ابن میثم بحرانی، علی بن طاووس، احمد بن طاووس و خواجه نصیر الدین طوسی دانش آموخت. (المحقق الراهنه، ص ۵۲).

او افزون بر عالمان یاد شده، از بسیاری از عالمان شیعه و اهل سنت روایت می کند. از عالمان شیعه می توان به نجیب الدین یحیی بن سعید - پسر عموی محقق حلی -، حسین بن علی بن سلیمان بحرانی، مفید الدین محمد بن علی بن جهم اسدی نام برد. از عالمان اهل سنت نیز به نجم الدین علی بن عمر کاتبی (دیران) قزوینی، برهان الدین محمد بن محمد بن محمد نسفی (د ۶۸۶) عزالدین فاروقی واسطی، تقی الدین عبدالله بن جعفر بن صباغ حنفی، شمس الدین محمد بن محمد کشی شافعی، حسن بن محمد صنعانی می توان اشاره کرد. (همان،)

شاگردان و راویان علامه حلی نیز فراوانند. چنان که شیخ آقا بزرگ می نویسد: «بسیاری از کسانی که شرح حال ایشان را در این سده آورده ام، از شاگردان و اجازه گرفته گان او یا معاصران او هستند که از دانش های او بهره برده اند. بزرگ ترین شاگرد او که سلسله اجازات به او ختم می شود، پسرش فخر المحققین و پسر خواهرش - سید عمیدالدین و سید ضیاء الدین [اعرجی] است» (همان، ص ۵۳).

از دیگر راویان علامه، سید تاج الدین محمد بن قاسم بن سعید، شیخ زین الدین ابوالحسن علی بن احمد بن طراد مطار آبادی، شیخ رضی الدین ابوالحسن علی بن احمد رندی و شیخ تاج الدین حسن سرابشوی قابل ذکر است (ریاض العلماء، ج ۱ ص ۳۵۸)

علامه در دانش های گوناگون اسلامی اعم از فقه، کلام، منطق، رجال، حدیث آثار گرانسنگی به یادگار گذاشته است. (برای فهرست کامل آثار علامه ر. ک: عبدالعزیز طباطبایی، مكتبة العلامة الحلي). تألیفات ایشان که به حوزه علوم حدیث مرتبط است عبارتند از:

الف. چاپی:

۱. خلاصة الأئوال؛ ۲. ایضاح الاشتباه؛ ۳. منهاج الكرامة في البيات الإمامة؛ ۴. كشف اليقين في فضائل أمير المؤمنين (ع)؛ ۵. المستجد من كتاب الإرشاد؛ ۶. الرسالة السعدية؛ ۷. اجازات متعدده.

ب. خطی و نایاب:

۱. استقصاء الاعتبار في تحرير معاني الأخبار؛ ۲. مصابيح الأئوال في جمع جميع الأخبار؛ ۳. الدرر والمرجان في الأحاديث الصحاح والحسان؛ ۴. التوجع الوضاح في الأحاديث الصحاح؛ ۵. الأهمية الفاضحة المنقولة (المأثورة) من الأئمة الطاهرة؛ ۶. منهاج الصلاح في اختصار المصباح؛ ۷. جامع الأخبار؛ ۸. مختصر شرح نهج البلاغة؛ ۹. البيات الترجمة؛ (منسوب)؛ ۱۱. كشف المقال في معرفة الرجال؛ ۱۲. الدلائل البرهانية في تصحيح الحضرة الغرورية.

۴۰. الرسالة السعدية، ص ۴ و ص ۸.

بقال و اشراف سید محمود مرعشی به سال ۱۴۱۰ق از سوی کتابخانه آیت الله مرعشی انتشار یافته است .

۴. مصابیح القلوب^{۴۱}

اثر پارسی از ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری (زنده در ۷۵۳ق) از عالمان و حدیث پژوهان امامیه در سده هشتم هجری است . ۴۲ کتاب دارای نسخه های خطی متعدد است که در فهرستواره کتاب های فارسی معرفی شده است . ۴۳

نویسنده روضات الجنات تصریح کرده که نسخه های موجود کتاب با یکدیگر اختلاف دارند . ۴۴ مصابیح القلوب بر پایه چهار نسخه خطی به کوشش آقای محمد سپهری از سوی دفتر نشر میراث مکتوب و انتشارات بنیان به سال ۱۳۷۵ش منتشر شده است .

موضوع کتاب شرح پنجاه و سه حدیث نبوی در باب اخلاق، مواعظ و حکم است . که در پنجاه و سه فصل سامان یافته است . عناوین برخی از فصول کتاب عبارتند از : در فضیلت لا اله الا الله (فصل اول)، در فضیلت صبر (فصل دوم)، در صفت طعام دادن (فصل دهم)، در فضیلت قناعت (فصل یازدهم)، در ترک دنیا (فصل چهاردهم)، در فضایل خاصان درگاه الهی (فصل نوزدهم)، در فضایل حیدر کرار (فصل بیستم)، در مهلکات و منجیات (فصل بیست و پنجم)، در بیان شریعت و طریقت و حقیقت (فصل سی و پنجم)، در بیان حقیقت درویشی و محبت حضرت عزت (فصل سی و هشتم)، در بیان معرفت و بندگی (فصل چهل و دوم)، در توکل بر کرم و فضل پروردگار (فصل پنجاهم)، قصه سلیمان (فصل پنجاه و سوم) .

نثر کتاب شیوا، و دلپذیر بوده و نمایانگر سبک نوشته های مذهبی در خراسان سده هشتم است . شیعی سبزواری، شرح خود بر احادیث را با مناجات با خدا، نقل حکایات لطیف و اشعار گوناگون همراه ساخته تا خواننده را با شور و اشتیاق با خود همراه سازد . عالم واعظ و ادیب همشهری شیعی سبزواری یعنی کاشفی این سبک را در آثار خود پی گرفت و به کمال رساند . درباره شیوه نگارش کتاب نیز گفتنی است که سبزواری در نقل احادیث - چه احادیثی که به شرح آنها پرداخته و چه احادیث فراوان دیگری که در مقام شرح و بیان احادیث آورده - و نیز در نقل گزارش های تاریخی، مصادر و اسانید خود را ذکر نمی کند . با مراجعه به فهرستی که محقق کتاب به دست داده، آشکار است که تنها از سه مأخذ حدیثی با ذکر نام، حدیث نقل شده که عبارتند از : تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) ۴۵، عیون أخبار الرضا (ع) ۴۶ و نهج البلاغه ۴۷ .

از جستجوهای نگارنده به دست آمد که برخی احادیث

مصابیح القلوب در منابع حدیثی پیشین امامیه یافت نمی شود .
سه نمونه از این احادیث عبارتند از :

۱ . ان لی مع الله وقت لا یسعی فیہ ملک مقرب ولا نبی

مرسل ؛ ۴۸

مأخذ این حدیث نبوی یافت نشد .

۲ . الشریعة اقوالی و الطریقة أفعالی و الحقیقة أحوالی
والمعرفة رأس مالی و الشوق مرکبی و الخوف رفیقی و الفقر
فخری و به افتخر علی سائر الانبیاء ؛ ۴۹

این حدیث در متون حدیثی پیش از سبزواری یافت نشد . در
جامع الاسرار^{۵۰} سید حیدر آملی (زنده در ۷۸۲) و الرسالة
العلیة^{۵۱} واعظ کاشفی (د ۹۱۰) آمده است .

۳ . خذ من الدین ما صفی و من العیش ما کفی و من الاخوان
ما وفی و دع الظلم و الجفا فان العمر قصیر و الناقد بصیر و الی الله
المرجع و المصیر ؛ ۵۲

۴۱ . ر . ک : ریاض العلماء، ج ۱ ص ۱۷۶ و ۱۷۷، روضات الجنات، ج ۲ ص

۲۶۷، ش ۱۹۶، الحقائق الراهنة، ص ۳۹، الدرریمه، ج ۲۱، ص ۹۰،
ش ۴۰۸۱، ریحانة الأدب، ج ۳ ص ۳۳۸ . مصابیح القلوب، مقدمه محقق .

۴۲ . ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری عالم و حدیث پژوه شیعه در
قرن هشتم هجری است . از سال تولد و درگذشت او اطلاعی در دست

نیست . همین قدر می دانیم که معاصر شهید اول (ریاض العلماء، ج ۱ ص
۱۷۶) و فخر المحققین (الحقائق الراهنة، ص ۳۹) بوده است . همچنین

استادان او نیز دانسته نیست . بنا به گزارش افندی، سبزواری کتاب
فارسی تکلمة السعادات فی کیفیة العبادات المستنونات، نوشته شیخ

ابوالمحسن جرجانی - نگاشته ۷۰۲ هـ را به تاریخ ۷۴۷ کتابت کرده
است . نیز در پایان برخی نسخ کتاب راحة الارواح - از سبزواری - تاریخ

فراغت از نگارش پنجم ربیع الثانی سال ۷۵۷ آمده است . (ریاض العلماء،
همانجا . الدرریمه ج ۱۰ ص ۵۵ ش ۱۴) آثار برجای مانده از شیعی

سبزواری که جملگی زمینه حدیثی دارند، عبارتند از : الف - چاپی : ۱
. راحة الأرواح و مونس الأشباح فی أحوال النبی و الأئمة : ۲ ؛

مصابیح القلوب ؛ ب . خطی و نایاب ؛ ۱ . بهجة المباح ؛ ۲ . هایة المرام
فی فضائل علی بن ابی طالب، و ذریته الکرام علیهم أفضل السلام ؛ ۳ . ترجمة

کشف القمّة ؛ ۴ . المصباح المنوری فی فضائل النبی و اهل بیته (ع) ؛ (منسوب) .
۴۳ . فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۶ ص ۶۰۷ .

۴۴ . روضات الجنات، ج ۲ ص ۲۶۷ .

۴۵ . مصابیح القلوب، ص ۳۰۲، ۳۵۱، ۴۴۹/۴۱۰، ۴۸۴، ۴۹۳، ۴۹۸ و
۵۰۵

۴۶ . همان، ص ۲۵۷ .

۴۷ . همان، ص ۲۲۴ .

۴۸ . همان، ص ۱۵۵ .

۴۹ . همان، ص ۳۸۹ .

۵۰ . جامع الاسرار، ص ۳۴۶ و ۳۵۹ .

۵۱ . الرسالة العلیة، ص ۱۵۲ .

۵۲ . مصابیح القلوب، ص ۳۲۳ .

مصدر این حدیث نبوی یافت نشد .

از ویژگی های کتاب مصابیح القلوب، برخورداری آن از مایه های عرفانی و نقل سخنان صوفیان پیشین مانند شقیق بلخی، جنید بغدادی، شبلی و بایزید بسطامی است^{۵۳}.

از جنبه های باارزش مصابیح القلوب، بیان شیوا و روان و ترجمه فارسی متون حدیثی و تاریخی است. نمونه را در ترجمه حدیث علوی «حَبِّ إِلَى مَنْ دِنَاكُمْ ثَلَاثَةٌ: الصَّوْمُ فِی الصَّیْفِ، وَالضَّرْبُ بِالسَّیْفِ وَاطْعَامُ الضَّیْفِ» نوشته است: «در دنیا سه چیز است که آن را دوست می دارم: اول، در تابستان که هوا گرم باشد روزه داشتن، دوم، در راه خدای تعالی تیغ زدن، سیم، مهمان را اطعام دادن^{۵۴}.

نکته آخر درباره کتاب آنکه مصابیح القلوب جزء مصادر موسوعه های حدیثی متأخر شیعه یعنی بحار الانوار، و مسائل الشیعة و مستدرک الوسائل نمی باشد.

۵. المقالة التکلیفیه^{۵۵}

رساله ای است از شهید اول^{۵۶} که به تاریخ ۱۱ جمادی الاولی ۷۶۷ق از نگارش آن فراغت یافته است.^{۵۷} این کتاب دارای چندین نسخه خطی است که کهن ترین آنها نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی نگه داری می شود که به سال ۹۸۶ق نگاهشته شده است.^{۵۸}

افندی پس از گزارش نسخه هایی از این کتاب که در شهرهای مختلف دیده، درباره آن می گوید:

«رساله تکلیفیه، رساله مبسوط و پرفایده و شامل مسائل متعلق به تکلیف است و در آن احادیث بسیار و جدید از کتاب های غریب و مشهور آمده است.»^{۵۹} کتاب دارای پنج فصل به ترتیب زیر است:

۱. ماهیت تکلیف و توابع ماهیت؛ ۲. متعلق تکلیف
۳. غایت تکلیف ۴. ترغیب ۵. تریب.
- در دو فصل کوتاه نخست اساساً حدیثی نیامده است. در فصل سوم دو نمونه حدیث یافت شد^{۶۰}.

در دو فصل چهارم و پنجم که مجموعاً $\frac{۳}{۵}$ کتابی را شامل است، نویسنده شهید به نقل احادیثی در باب ترغیب و تریب پرداخته است. در حقیقت نویسنده پس از تبیین کلامی ماهیت، شرایط و غایت تکلیف، در این دو فصل خوانندگان را به انجام اعمال، آداب و سنن دینی ترغیب و از ارتکاب معاصی و سستی در انجام تکالیف دینی برحذر داشته است. احادیث موضوع

بندی شده اند. ابتدا احادیث درباره مطلق ترغیب به اعمال نیک

۵۳. ر. ک: همان، ص ۱۷، ۷۲، ۱۳۸، ۳۶۶، ۳۶۸، ۳۹۶، ۴۰۰، ۴۴۷ و ۵۴۴.

۵۴. همان، ص ۲۹۸.

۵۵. ریاض العلماء، ج ۵ ص ۱۸۷؛ الذریعة، ج ۴ ص ۴۰۸ ش ۱۷۹۹.

۵۶. شمس الدین ابو عبدالله محمد بن مکی عاملی جزینی، معروف به شهید اول، فقیه سرشناس، متکلم برجسته و حدیث شناس بزرگ امامیه در قرن هشتم هجری است. فخر المحققین در اجازه خود به شهید با تعبیر «الامام العلامه الاعظم، افضل علماء العالم و سید فضلاء بنی آدم» از او یاد کرده است. (بحار الانوار، ج ۱۰۷ ص ۱۷۸) صاحب روایات درباره ایشان گفته است:

«كان بعد مولانا المحقق على الاطلاق، أفتقه جميع فقهاء الافاق وأفضل من انعقد على كمال خبيرته واستاذيته اتفاق أهل الوفاق» (روایات الجنات، ج ۷ ص ۳).

شهید به سال ۷۳۴ در جزین به دنیا آمد. در او ان بلوغ به عراق مسافرت کرد. علی بن مؤید پادشاه سربداری خراسان در نامه ای از او خواست که به خراسان رود. شهید نتوانست دعوت او را اجابت کند و کتاب لمعه دمشقیه را نگاهشته و به واسطه شمس الدین محمد آوی برای او فرستاد.

(الحقائق الراهنة، ص ۲۰۵ و ۱۷۵) شهید سیه وسیله اجازه از بسیاری از عالمان و فقیهان روایت می کند، از جمله از فخر المحققین (۲ شعبان ۷۵۱ و ۷۵۶هـ)، عمیدالدین عبدالمطلب بن اعرج (۱۹ رمضان ۷۵۱) ضیاء الدین عبدالله بن اعرج، محمد بن قاسم بن سعید (در حله به تاریخ شوال ۷۵۳ و شعبان ۷۵۴)، احمد بن محمد بن حسن بن زهره، مهنا بن سنان مدنی، قطب رازی، علی بن احمد مزیدی، علی بن طراد مطار آبادی (حله ۶ ربیع الثانی ۷۵۴)، محمد بن احمد بن ابی المعالی، عبدالحمید بن فخر بن معد، علی بن محمد بن حسن بن زهره، حسن بن احمد بن محمد بن نما (حله ۶ ربیع الثانی ۷۵۲)، محمد بن محمد کوفی (همان، ص ۲۰۶) روایت شهید از برخی از کسان یاد شده در اسانید اربعین وی آمده است.

شهید در اجازه خود به ابن خازن، درباره مشایخ اهل سنت خود گفته است که از حدود چهل تن از مشایخ اهل سنت در شهرهای مکه، مدینه، بغداد، مصر، دمشق و بیت المقدس روایت کرده است (همانجا). جمع کثیری از او روایت می کنند. بنا به گفته محقق تهرانی طرق اجازات - بالجملة - به او ختم می شود (همان، ص ۲۰۵).

سرانجام این فقیه فرزانه پس از عمری تلاش و تحقیق و خدمت به دین - که در شرایط دشواری نیز صورت گرفته است - در زمان سلطنت برقوق با فتوای قاضی برهان الدین مالکی و عباد بن جماعه شافعی - پس از تحمل یکسال حبس در قلعه شام - به شهادت رسید. (۹ جمادی الاولی ۷۸۶).

از شهید اول کتاب های متعددی در زمینه های کلام، فقه و حدیث برجای مانده است. آثار حدیثی ایشان که همگی چاپ شده اند عبارتند از:

۱. العزاور؛ ۲. الدررة الباهرة؛ ۳. الاربعون حدیثاً؛ ۴. المقالة التکلیفیه؛ ۵. اجازات متعدد؛ (ر. ک: ریاض العلماء، ج ۵ ص ۱۹۱ - ۱۸۴؛ روایات الجنات، ج ۷ ص ۳، الحقائق الراهنة، ص ۲۰۷ - ۲۰۵، فهرس التراث: ج ۱ ص ۷۳۶، الکنی والألقاب ج ۲ ص ۲۷۷).

نسخه موجود نزد سید رضا بن محمد زنجانی است که به خط شرف الدین بن جمال الدین بن شمس الدین بن سلیمان به سال ۸۶۴ هـ کتابت شده است. ۷۶

۵۷. المقالة التکلیفیه (ضمن أربع رسائل کلامیه)، ص ۸۶.
 ۵۸. فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۳ ص ۱۴۴.

۵۹. ریاض العلماء، ج ۵ ص ۱۸۷. همچنان که در ادامه خواهیم دید احادیث کتاب همگی از منابع معتبر مانند کتب اربعه است. از این روی تعبیر احادیث جدید از کتاب های غریب و مشهور مبهم به نظر می رسد.

۶۰. المقالة التکلیفیه، ص ۵۰ و ۵۱.
 ۶۱. همان، ص ۶۰.
 ۶۲. همان، ص ۶۱.
 ۶۳. همان، ص ۶۲.
 ۶۴. همان، ص ۷۱.
 ۶۵. همان، ص ۵۷ ح ۲ و ۳، ص ۸۱، ح ۳۱-۴۸.
 ۶۶. همان، ص ۵۷ ح ۴ و مابعد؛ ص ۷۱ ح ۸۰-۱۱۱.
 ۶۷. همان، ص ۵۷.
 ۶۸. همان، ص ۷۶.
 ۶۹. همان.

۷۰. همان، ص ۵۷ ح ۱۱۲ و ص ۷۶ ح ۱۱۶ که به ترتیب در تحریر الاحکام، ج ۲ ص ۱۲۹ و تذکره الفقهاء، ج ۹ ص ۴۵۱ آمده است.

۷۱. ریاض العلماء، ج ۴ ص ۲۵۷؛ وروضات الجنات، ج ۴ ص ۳۵۴؛ الدررمة، ج ۲۵ ص ۳۰۸ تکملة أمل الامل، ص ۲۱۲، معجم المؤلفین، ج ۷ ص ۲۲۲.

۷۲. زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن علی بن محمد بن یونس بیاضی نباطی عاملی (۴ رمضان ۷۹۱-۸۷۷)، فقیه، متکلم و محدث امامی قرن نهم هجری است. بیاضی معاصر کفعمی است. کفعمی در برخی آثار خود مانند مصباح از او مطلب نقل کرده و او را با تعابیر بلند توصیف می کند. (ریاض العلماء، ج ۴ ص ۲۵۵ و ۲۵۶) شیخ حر عاملی از او با عبارات «عالم فاضل، محقق، مدق، ثقة، متکلم، شاعر و ادیب و متبحر (در علوم مختلف)» یاد کرده است (أمل الامل، ج ۱ ص ۱۳۵) ش ۱۴۵) بیاضی دانش های اسلامی را نزد برخی از شاگردان شهید اول فرا گرفت. از جمله نزد پدرش محمد بن یونس عاملی، و عمویش حسن بن یونس بیاضی دانش آموخت و روایت کرد. (الصرراط المستقیم، ص ۶) پسرش محمد بیاضی نیز از او روایت می کند. (همان، ص ۷) از آثار فراوان او عناوین زیر کلامی - حدیثی است: ۱. الصراط المستقیم إلى مستحقی التقديم، ۲. الرسالة الیونسیة فی شرح المقالة التکلیفیه؛ (ر.ک: ریاض العلماء، ج ۴ ص ۲۵۵، أمل الامل، ج ۱ ص ۱۳۵) ش ۱۴۵، الکتی والألقاب، ج ۲ ص ۱۱۱، الفیاء اللامع، ص ۸۹، مقدمه الصراط المستقیم به قلم آیه الله مرعشی نجفی).

۷۳. الرسالة الیونسیة (ضمن أربع رسائل کلامیه)، ص ۲۳۲.

۷۴. الدررمة، ج ۲۵ ص ۳۰۸.

۷۵. الصراط المستقیم، ج ۲ ص ۲۸.

۷۶. الدررمة، همان. برای نسخه دیگر ر.ک: همان.

و سپس احادیث فضیلت مسواک زدن ۶۱، غسل جمعه ۶۲، فرائض ۶۳، روزه ۶۴، و ... هر کدام در یک باب - بدون عنوان گذاری - آمده است. در فصل پنجم نیز پس از یادکرد احادیث درباره نهی از معصیت به طور کلی، احادیثی درباره نهی از ظلم، دوری از غیبت و ... هر کدام در یک باب آمده است. در برخی از ابواب نیز موضوعات نزدیک به هم آمده است.

بر اساس شماره گذاری محققان کتاب، فصل چهار شامل ۱۱۸ حدیث و فصل پنجم دارای ۶۰ حدیث است. شهید در نقل احادیث مصادر خود را ذکر نمی کند. و غالباً به این صورت عمل می کند که می گوید: روینا عن محمد بن یعقوب باسناده الی ابی عبدالله (ع) و سپس چند حدیث از کافی نقل می کند. ۶۵ یا می گوید روی الصدوق و پس از آن یک یا چند حدیث از الفقیه یا دیگر کتاب های صدوق نقل می کند. ۶۶ بدین سان از تخریج محققان آشکار است که قریب به اتفاق احادیث از کتب اربعه است. از دیگر مصادر او می توان کنز الفوائد ۶۷، صحیفه الرضا (ع) ۶۸ و نهج البلاغه ۶۹ را نام برد.

دو حدیث نیز در تخریج به صحیح بخاری و مسلم ارجاع داده شده است. ولی به نظر می رسد که شهید این دو حدیث را از کتاب های فقهی علامه حلی اخذ کرده است. ۷۰

المقالة التکلیفیه به همراه رساله الباقیات الصالحات از شهید اول و شرح های آن دو به نام های الرسالة الیونسیة و الکلمات النافعات از بیاضی نباطی با عنوان اربع رسائل کلامیه با تحقیق واحد احیاء تراث اسلامی مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی از سوی بوستان کتاب قم به سال ۱۳۸۰ ش چاپ و منتشر شده است. نیز این رساله در مجموعه ای به نام رسائل الشهید الاول به همت همان مرکز تجدید چاپ شده است.

۶. الرسالة الیونسیة فی شرح المقالة التکلیفیه ۷۱

این کتاب نوشته شیخ زین الدین علی بن یونس نباطی بیاضی (د ۸۷۷) محدث، ادیب و متکلم بزرگ قرن نهم هجری است. ۷۲ که آن را به تاریخ ده ربیع الثانی ۸۴۴ هـ به اتمام رسانده است. ۷۳. این کتاب، شرح المقالة التکلیفیه، نوشته شهید اول است که نویسنده آن را پس از کتاب مهم دیگرش الصراط المستقیم نگاشته است ۷۴.

شیخ آقا بزرگ در مقدمه خود بر الصراط المستقیم، رساله یونسیه را « اثری ارزشمند و ارجمند » دانسته است ۷۵.

کهن ترین نسخه خطی این کتاب بنا به نقل شیخ آقا بزرگ

در این بخش همچنین روایت بلندی شامل مواظ و نصایح

۷۷. ر. ک: الرسالة اليونانية، ص ۱۹۱، ۲۱۹، ۲۲۳، ۲۳۰ .
۷۸. ر. ک: همان، ص ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۵ و ۲۲۷ .
۷۹. ر. ک: همان، ص ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۲۲ .
۸۰. کشف الحجب والاسرار، ص ۱۰۱، ش ۴۶۴، اللریعة، ج ۳ ص ۳۹۸ ش ۱۴۳۰، ایضاح المکتون، ج ۱ ص ۲۳۶، معجم المؤلفین، ج ۲ ص ۱۴۴ .
۸۱. جمال الدین ابوالعباس احمد بن شمس الدین محمد بن فهد حلّی (با شهاب الدین احمد بن محمد بن فهد احسانی - نویسنده خلاصه التفتیح - عالم دیگر سده نهم اشتباه نشود)، عالم عابد و فقیه زاهد و حدیث پژوه برجسته شیعه در قرن هشتم و نهم هجری است. او در حله به دنیا آمد و در آنجا بزرگ شد. و نزد عالمان بزرگ آن روزگار به تحصیل پرداخت. او مدتی در مدرسه زینبیه در حله به تدریس پرداخت. سپس به کربلا رفت و حوزه علمیه کربلا را تأسیس کرد. (الفضیاء اللامع، ص ۱۶۹، ریاض العلماء، ج ۱ ص ۶۴)
- مشایخ او بیشتر از شاگردان شهید اول و فخر المحققین هستند. بدین ترتیب که از طرق سید بهاء الدین علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید نجفی، احمد بن عبدالله بن متوج بحرانی، نظام الدین علی بن محمد بن عبدالحمید نیلی، علی بن یوسف نیلی و جلال الدین عبدالله بن شرفشاه از فخرالمحققین، و از طریق فاضل مقداد و زین الدین علی بن ابی محمد حسن بن شمس الدین محمد بن خازن، از شهید اول، روایت می کند.
- (الفضیاء اللامع، ص ۹ و ۱۰) او ظاهرآ به سال ۸۲۴ در جزین به دیدار ضیاء الدین علی بن شهید اول رسیده و از او برای نقل مصنفات شهید، اجازه دریافت کرده است. (ریاض العلماء، ج ۱ ص ۶۴)
- شاگردان و راویان او عبارتند از: فخرالدین احمد بن محمد سبعی، حسن بن حسین جزائری، عزالدین حسن بن علی معروف به ابن العشرة کرکی عاملی، علی بن هلال جزائری، عبدالسمیع بن فیاض اسدی، رضی الدین حسین معروف به ابن راشد قطیفی، زین الدین علی بن محمد بن طلی عاملی، علی بن فضل بن هیکل حلّی، سید محمد نوربخش (رئیس سلسله همدانیه) محمد بن فلاح موسوی حویزی واسطی (بنیانگذار سلسله مشعشعیه در خوزستان)، مفلح بن حسن ضیمری (اهیان الشیعة، ج ۳ ص ۱۴۷). ابن فهد افزون بر آثار فقهی دارای کتاب های ارزشمندی در زمینه متون دعایی و اخلاقی است.
- الف. چاپی:
۱. عده الداهمی ونجاح الساهی؛ ۲. التحصین فی صفات العارفين؛ ۳. نبذة الباهی فیما لابد منه من آداب الداهمی؛ ۴. التعلیقات والدعوات
 - ب. خطی و منسوب:
 ۱. استخراج الحوادث؛ ۲. کتاب الادبیه والختموم؛ ۳. تاریخ الأئمة؛
 ۴. للتواریخ الشرعیة عن الأئمة المهدیة؛ (ر. ک: ریاض العلماء، ج ۱ ص ۶۴ و ۶۵، لکنی والاکفاب، ج ۱ ص ۳۸۰، الفضیاء اللامع، ص ۱۶۹، اهیان الشیعه، ج ۳ ص ۱۴۷، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخل ابن فهد، عده الداعی (چاپ مؤسسه معارف اسلامی)، مقدمه تحقیق، مجله نرائنا، ش ۱۶ .
 ۸۲. التحصین، ص ۴ .
 ۸۳. همان .

این رساله به شیوه قال أقول تألیف شده است. ونباطی پس از نقل قطعه ای از کلام شهید آن را شرح می کند. در دو فصل ترغیب و ترهیب، نویسنده احادیث اصل کتاب را آورده و در مواردی واژگان و عبارات دشوار روایت را شرح و تحلیل کرده است. که از نظر فقه الحدیث اهمیت فراوان دارد. شرح احادیث با بهره گیری از مایه های کلامی^{۷۷}، ادبی^{۷۸} و فقهی^{۷۹} صورت گرفته است. کتاب، همراه المقالة التکلیفیه^{۸۰} پیش گفته در اربع رسائل کلامیه منتشر شده است.

۷. التحصین فی صفات العارفين^{۸۰}

نام کامل کتاب التحصین فی صفات العارفين من العزلة والخمول بالأسانید الملتقاة من آل الرسول است. کتاب اثر عالم نامدار قرن نهم هجری جمال الدین احمد بن فهد حلّی (۷۵۷-۸۴۱) است.^{۸۱}

موضوع کتاب همچنان که از نامش پیداست، عزلت و خمول است. نویسنده با استفاده از احادیث معصومان کتاب خود را در سه قطب تنظیم کرده است: قطب نخست درباره تصور عزلت است. در این بخش ابن فهد، ابتدا تعریفی از عزلت به دست می دهد. از نظر او عزلت عبارت است از «العزلة هی الانقطاع الی الله تعالی فی کهف جبل، أو ظل مسجد أو زاویة بیت. وقد یقال العزلة هی الفرار من الناس والوحشة عن الخلق والاستیناس بالحق وهو أعم من الأول^{۸۲}؛ عزلت عبارت است از انقطاع به سوی خدای تعالی در غار کوهی، یا زیر سایه مسجدی یا در گوشه خانه ای. و گفته می شود عزلت فرار از مردم و بریدن از خلق و انس گرفتن با خداوند است که از اعم از تعریف نخست است».

در این بخش ابن فهد، پنج حدیث آورده که دو مورد آن حدیث قدسی است. نیز سخنی از ذوالنون مصری نقل شده است.^{۸۳}

قطب دوم کتاب درباره «اذن در عزلت» است. از نظر ابن فهد اخبار در این باره بی شمار است که او ۱۷ مورد را ذکر کرده است. قطب سوم درباره فوائد عزلت است. در این بخش ۲۱ حدیث آمده است. افزون بر این احادیث سخنان دیگری از افراد غیر معصوم ذکر شده است. از جمله کلامی از او ایس قرنی، گفتارهایی با تعبیر قال بعضهم (سه مورد) - سخنانی از یک راهب با تعبیر قیل لراهب (۵ مورد) و سخنانی از یک حکیم (سه مورد) آمده است.

النفس سید بن طاووس و کشف الریبه شهید ثانی از سوی نشر مرتضوی و بار دیگر مستقلاً و با تحقیق فارس الحسون از سوی مؤسسه قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الشریف قم و نیز مؤسسه الفکر الاسلامی بیروت - ظاهر آرزوی چاپ قم - منتشر شده است.

کفعمی در این کتاب مصادر احادیث خود را ذکر نمی کند. محقق کتاب نیز احتمالاً به دلیل نیافتن، مصادر آنها را استخراج نکرده است. گویا کفعمی این احادیث را از متونی که در اختیار داشته و به دست ما نرسیده، برگرفته است. نویسنده در پردازش کتاب از ادبیات غنی خود بهره جسته و متن اخلاقی مسجع، شیوا و دلکش عرضه نموده است.

۸۴. نگارنده، امیدوار است که به خواست خدا به تخریح مجدد احادیث این کتاب توفیق یابد.

۸۵. تکملة أمل الأمل، ص ۷۷، کشف الحجب والاستار، ص ۴۹۰ ش ۲۷۵۶، الذریعة، ج ۲۰، ص ۱۲۱ ش ۲۲۱۱، موسوه مؤلفی الامامیه، ج ۱ ص ۳۲۳ ش ۴۹.

۸۶. تقی الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعیل کفعمی، عالم ذوفنون و محدث پرکار و ادیب ماهر قرن نهم هجری است. رجال پژوهان و کتابشناسان او را به فضل و دانش و زهد و ورع و جامعیت و کمال ستوده اند. (ریاض العلماء، ج ۱ ص ۲۱، اعیان الشیعة، ج ۲ ص ۱۸۴). او در نیمه نخست قرن نهم هجری در کفر عیما به جهان آمد. و دانش های اسلامی را نزد مشایخ عصر خود بیاموخت. بدین ترتیب که او از والد خود زین الدین علی بن حسن - که در مصباح و بلد الامین از او به عنوان فقیه اعظم و اروع یاد می کند - برادرش شمس الدین محمد - نویسنده زبدة البیان فی عمل شهر رمضان - سید حسین بن ساعد حسینی حائری - صاحب تحفة الأبرار فی مناقب ائمة الأطهار، زین الدین بیاضی و سید علی بن عبدالحسین موسوی - نویسنده کتاب رفع الملامه عن علی فی ترک الإمامة - روایت می کند.

کفعمی دارای آثار فراوان در زمینه های مختلف ادبی و حدیثی است. آثار حدیثی او عبارتند از:

الف. چاپی:

۱. البلد الامین والدرج الحصین؛ ۲. جنة الأمان الواقية وجنة الايمان الباقية؛
۳. الجنة الواقية والجنة الباقية؛ ۴. المقام الأستی فی تفسیر الأسماء الحسنی؛
۵. محاسبة النفس اللوامة؛ ۶. مجموع الغرائب وموضوع الرغائب؛
- ب. خطی و نایاب:
۱. مشکاة الأنوار؛ ۲. ملحقات الدرر الواقية؛ ۳. المتقی فی العمود والرقی؛

پیامبر اکرم (ص) به اسامه بن زید به نقل از کتاب المنبئ عن زهد النبی (ص) نوشته شیخ ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی نزیل ری آورده است، که شامل نکوهش انسان های آخر الزمان است. روایت بلند دیگری از پیامبر آورده در توصیف برخی از اولیای خدا، که پس از پیامبر خواهند آمد. ابن فهد در این بخش فوائد شانزده گانه ای برای عزلت بر شمرده است. پایان بخش کتاب احادیثی در نکوهش دنیا است.

ابن فهد مجموعاً در حدود ۵۴ حدیث در این کتاب نقل کرده و افزون بر اینها نیز سخنانی از غیر معصومان نقل کرده است. برخلاف آنچه نویسنده در نام کتاب تأکید کرده که احادیث را با اسانید یاد می کند، بسیاری از احادیث کتاب فاقد اسناد است. در این گونه موارد ابن فهد به ذکر نام معصوم و گاهی راوی نخست از معصوم بسنده کرده است.

درباره مصادر و مآخذ نویسنده در نگارش التحصین نیز گفتنی است که با توجه به تخریح های محققان کتاب برخی از احادیث کتاب از منابع شناخته شده شیعیه مانند الکافی، المحاسن، تحف العقول و تنبیه الخواطر برگرفته شده و برای بسیاری از احادیث کتاب نیز مصدري یافت نشده که در تحقیق کتاب به مواضع آنها در بحار الأنوار و مستدرک الوسائل بسنده شده است. ۸۴

نکته آخر درباره کتاب آن که به نظر می رسد که منطق دنیاگریزی و گوشه نشینی برگزینش و نقل احادیث و سخنان غیر مأثور سایه افکننده و کتاب افزون بر آن که بر روحیه زهد و عزلتگرایی ابن فهد دلالت دارد، نشانه رویکرد خاص او به احادیث اخلاقی است.

کتاب التحصین فی صفات العارفين از سوی مدرسه امام مهدی (ع) قم تحقیق و همراه کتاب مثير الأحران ابن نما حلی منتشر شده است. ترجمه این کتاب نیز به همراه متن اصلی در دسترس است.

۸. محاسبة النفس اللوامة وتنبیه الروح النوامة ۸۵

این کتاب نوشته تقی الدین ابراهیم بن علی عاملی معروف به کفعمی (د ۹۰۰ هـ) است. ۸۶ کتاب شامل آیات، احادیث، حکم، امثال و اشعاری در باب نکوهش نفس اماره و ترغیب و ترهیب آن است که نویسنده آن را در آخر کتاب البلد الامین خود، درج کرده است.

این رساله جداگانه نیز چاپ شده است. یکبار همراه محاسبة

